

*Дипломатична спроба визнання
автокефальної української церкви
Вселенським патріархатом
у добу української революції*

1959 р. народження, декан соціально-гуманітарного факультету, завідувач кафедри теорії та історії держави і права НПУ ім. М. П. Драгоманова.

Коло наукових інтересів Б. І. Андрусишина — історія Української революції, історія держави і права України 1917—1920 рр., історія церкви, профспілок, культурологічні питання, археографічна робота. Опублікував понад 130 наукових праць, серед яких чотири монографії, дев'ять навчально-методичних посібників, з них два для вищої, один для середньої школи, які вмістили основні напрями наукових пошуків Б. І. Андрусишина, результати проведених ним досліджень, а також чотири навчальні програми, програма з виховної роботи та ін. Він є членом

редколегії п'яти наукових збірників та періодичних видань. Член спеціалізованої ради по захисту кандидатських дисертацій зі спеціальності 13.00.02 — теорія та методика навчання (історії), голова секції соціально-гуманітарних наук науково-методичної комісії з педагогічної освіти Міністерства освіти і науки України та секції «Правознавство».

Організатор і учасник міжнародних та всеукраїнських наукових конференцій. Керує п'ятьма аспірантами та одним докторантом (одна кандидатська дисертація захищена, одна докторська рекомендована до захисту).

Нагороди: «Відмінник освіти України» (2001); Орден Святого Рівноапостольного князя Володимира Великого II і III ступеня (2002).

1 січня 1919 року Уряд Директорії УНР проголосив «Закон про Верховну Владу в Українській Автокефальній Православній Миротворчій Церкві», чим було запроваджено автокефалію православної церкви в Україні¹.

Відразу після проголошення автокефалії було вжито заходів, щоб здобути визнання автокефалії Царгородською Патріархією, колишньою Церквою-Матір'ю Київської Митрополії. Міністерс-

тво культів вважало за необхідне поінформувати про це історичне рішення Константинопольського Патріарха та всі автокефальні православні церкви за кордоном, звернувшись з відповідною пропозицією до Міністерства закордонних справ².

На керівництво республіки та МЗС крім завдань «всіх політичних зносин Уряду УНР з іноземними урядами та інституціями міжнародного характеру», охорони різнопланових інтересів України й прав її громадян за кордоном, захисту законних інтересів іноземців в Україні також покладалося регулювання зносин між Патріархами і Українською Православною Церквою, яка декретом Директорії від 1 січня 1919 р. отримала автокефалію³.

Лотоцький згадував, що Голова Ради Міністрів УНР В. Чехівський наполягав на спеціальному посольстві до Царгорода, «бо надавав велике значіння справі визнання царгородським патріархом автокефалії Української церкви». Саме через це посаду посла було запропоновано Лотоцькому, якого «уважали за фахівця в церковних справах»⁴.

Отже, визнання проголошеної Директорією автокефалії Української Православної Церкви Вселенським Патріархатом було одним з найголовніших завдань УНР у царині церковної політики. Про це свідчить та оперативність, з якою Директорія спорядила місію до Константинополя на чолі з Лотоцьким, а також фінансове забезпечення місії Українським Урядом. Згідно із законом, прийнятим Радою Міністрів 24 січня 1919 р., Міністерству культів асигнувалося 250 000 крб для видачі посланникові Української Народної Республіки в Константинополі О. Лотоцькому на витрати під час відрядження, а також на фінансування повідомлень через пресу про визнання автокефалії Української Православної Церкви⁵.

О. Лотоцький належав до УПСФ, працював на державній службі за Центральної Ради, був державним контролером УНР, міністром Української Держави та УНР періоду Директорії. Радником місії став член УПСР, член Центральної і Малої Ради, посол періоду УЦР М. Шраг. Військовим аташе був есер В. Кедровський, секретарем місії — член УСДРП, син відомого в Україні мецената П. Чикаленко⁶.

Однак місія колишнього міністра ісповідань О. Лотоцького не змогла здійснити свої плани, оскільки Царгородська патріарша кафедра була в той час вакантною⁷.

Зауважимо, що несприятливі для УНР міжнародні умови та внутрішні негаразди спричинили велике запізнення дипломатичної місії республіки до місця акредитації. Так, з моменту від'їзду з Києва до перших зустрічей з впливовими духовними особами в Константинополі минуло кілька місяців. Найкоротший шлях — через Одесу, морем — був відрізаний військами Антанти, а також російськими білогвардійцями, котрі мали тут повну свободу дій. Делегації довелося долати шлях до Туреччини через Центральну Європу. Спочатку дипломати доїхали до Станіслава, де тоді перебував Уряд та засідав парламент Західноукраїнської Народної Республіки. Через бюрократичні перешкоди керівництва ЗУНР з великими труднощами потягом, що йшов один раз на тиждень з Лавочного, у переповненому вагоні, змерзлі, голодні дипломати-місіонери прибули до Будапешта⁸. Перепочивши два дні в угорській столиці, українська місія відбула далі до Відня з надією відправитися прямою дорогою через Балкани до Царгорода. У Відні в той час перебував посол УНР В. Липинський, котрий сприяв дальшому проїздові делегації. Відповідну допомогу надав також радник посольства князь Ян Токаржевський-Карашевич, а також М. Василько⁹.

Колишній турецький великий візир Хільмі-Паша сприяв отриманню турецьких віз для українського посольства. Навіть незважаючи на енергійні зусилля О. Лотоцького, а також української діаспори у Празі, серед якої виділялися голова української дипломатичної місії М. Славінський¹⁰, радник місії С. Смаль-Стоцький, а також В. Королів, О. Бочковський та інші, у Відні довелося затриматися на місяць. Після місячного очікування через Югославію, на селянських возах (залізничне сполучення було перерване) посольство прямувало до італійського кордону. На безлюдній горі з посольством стався курйозний випадок, бо сербських возів далі не пускали, а інших поблизу не було. Завдяки двом вантажівкам, що поверталися з Югославії, посольство доїхало до Трієста, а звідти до Венеції, потім залізницею — до Бріндізі. Тут член посольства П. Чикаленко домовився з капітаном турецького транспорту про умови доставки посольства до Царгорода: платили лише за харчі у буфеті. Так, після шестиденного плавання по Середземному та Мармуровому морях, через мінні поля, 23 квітня 1919 р. українські посли дісталися до Стамбула — міста, з яким в українській історії пов'язані неоднозначні спомини.

Не менш складною і тернистою, ніж шлях до Константинополя, була дорога до Фанару*. Визнання Вселенським Патріархом Української Православної Церкви стало дуже важливим чинником, оскільки Патріархові належали перевага честі, першість серед інших східних патріархів, в основному через традицію зв'язку з маєстатом колишньої Візантійської імперії. Як згадував пізніше О. Лотоцький, це завдання було вкрай нелегким. Одним із факторів, що заважало визнанню Української Церкви, був відомий традиційний консерватизм церковних кіл, котрі в будь-якій ситуації намагалися зберегти *status quo*. Крім цього, українська делегація зустрілася з додатковими непередбаченими труднощами, які стали чи не вирішальними за конкретних історичних обставин. Йдеться про те, що Патріарший Престол був вільний, а справами Патріархату відав місцеблюститель Патріаршого трону митрополит Дорофей. Формальною перепорою для початку роботи в церковній царині було те, що Висока Порто зволікала з посольським визнанням О. Лотоцького. Коли врешті-решт усі формальності владнали, українську делегацію з усіма почестями в Патріарших покоях з посохом в руках та з усіма ознаками сану прийняв митрополит Дорофей — місцеблюститель Патріаршого трону. Перекладачем на переговорах, які велися грецькою мовою, був Іван Спафарій — грек, колишній вихованець Київської Духовної академії, котрий знав українську мову, а також добре розумівся на церковній справі.

Перша зустріч, яка відбулася аж у липні 1919 р., не дала конкретних результатів, а мала загалом характер дипломатичний. Другого дня місцеблюститель відвідав українського посла в його приміщенні, де О. Лотоцький поінформував митрополита Дорофея про церковні справи в Україні. Під час розмови крізь павутиння східної дипломатії проглядалася головна причина, через яку контрагенти з побоюванням ставилися до визнання української автокефалії, а саме — страх, що розшматована і знесилена Російська імперія зможе відродитися й помститися за порушення її інтересів, а визнання автокефальності за однією з частин колишньої Російської церкви, безперечно,

* Так називається будівля Патріархату — від назви тієї ділянки, де міститься ця споруда.

вважалося б таким порушенням¹¹. А відомості, які доходили до Царгорода в другій половині 1919 р., не несли нічого приємного українській делегації. Військово-політичне становище в Україні залишилося вкрай напруженим і непередбачуваним. У середині червня якраз розвивався успішний наступ Червоної армії проти УНР. Більшовики стояли за кілька десятків кілометрів від Кам'янця-Подільського, втрата якого загрожувала взагалі ліквідацією Української Народної Республіки, адже там перебував Український Уряд, інші державні та духовні інституції. Тяжким залишалося міжнародне становище України. 25 червня Рада десяти Паризької мирової конференції дозволила полякам продовжити військові операції до лінії Збруча. Скориставшись цим, польська армія 28 червня почала наступ, внаслідок чого Українська Галицька армія (УГА), що вела бої проти Польщі, змушена була відступати. Досягши угоди з Наддніпрянським урядом, УГА 15 липня 1919 р. перейшла Збруч і об'єдналася з армією УНР для спільної боротьби на більшовицькому фронті¹². З липня почався наступ Денікіна на Москву. Ліве крило цього наступу захопило територію України. У висвітленні згаданих подій простежувався неприхований вплив не лише переможних соборян, а й загальна бравада російської білогвардійщини. Свій внесок в антиукраїнську акцію зробили також представники духовенства — найголовніші, за словами О. Лотоцького, представники українського кліру. В Царгороді опинилися митрополит Одеський Платон, протоієрей Ф. Титов, архієпископ Чигиринський Никодим, а головне — колишні митрополит Київський Антоній (Храповицький) і архієпископ Волинський Євлогій (Георгієвський)¹³.

Митрополит Антоній та архієпископ Євлогій побували на аудієнції у місцеблюстителя Патріаршого трону митрополита Дорофея. Під час зустрічі вони висловили розчарування з приводу зносин з «таким ворогом православної церкви, як тутешній український посол» (О. Лотоцький. — Б. А.). Вони висловили сподівання, що цю помилку буде в інтересах Церкви виправлено «та, до огорожі церковної не приступить вовк у овечій шкурі»¹⁴. Митрополит Дорофей намагався змінити думку владик про главу української місії і про наміри української делегації, але безуспішно. Крім названих владик всілякі плітки про діячів українського дипломатичного корпусу та про неіснуючі українські «звірства» розпускав митрополит Платон, котрий ще в Києві

написав текст відозви проти Директорії, після чого в купе іноземного дипломата зник у напрямку Одеси, під охорону війська Антанти. Митрополит Платон у листі до Афінського митрополита вигадав історію про знущання над митрополитом Антонієм українською владою¹⁵. Антиукраїнську агітацію вів протоієрей Ф. Титов, який виїхав разом зі своїми двома синами — білогвардійськими добровольчими офіцерами, котрі перевдяглися в чернечі підрясники, вдаючи з себе духовних осіб.

Усі разом і кожен окремо, ці рештки старого синодального режиму тиснули на Патріархат, формували його думку про українську справу, а головне — вони підживлювали побоювання Патріархату щодо можливості відновлення попереднього стану колишньої могутності Росії. Як показав дальший хід подій, усі наведені фактори зумовили стриманість Патріархату у визнанні автокефальності Української Церкви, хоча, за свідченням О. Лотоцького, сам митрополит Дорофей не був проти такого визнання і вважав підпорядкування Української Церкви Московському патріархатові 1685 р. неканонічним.

Українська дипломатична місія працювала в дуже складних умовах, коли гостро відчувався брак регулярного зв'язку з урядом УНР, його МЗС, що вимагало від делегації діяти часто-густо на власний розсуд.

У зволіканні з визнанням Української Автокефальної Православної Церкви відігравав свою роль ще й міжнародний фактор. Після поразки в Першій світовій війні проти Четверного союзу Константинопольського Патріарха Германа усунули з престолу союзники-переможці за його «германофільство». Він поселився на одному з островів неподалік від Константинополя. Отож Патріарший трон був порожнім, що давало Фанару формальний привід для зволікання з визнанням. «Всі ці обставини разом узяті, — пише О. Лотоцький — утворили глуху стіну, об яку розбивалася справа визнання української автокефалії, цілком вільна од яких будь закидів з погляду правного»¹⁶.

Несподівано виникла ще одна перешкода. Українському послові в Царгороді турецьке Міністерство закордонних справ прозоро натякало на небажаності контактів з представниками грецького елементу в Туреччині, до якого належав і Патріархат, оскільки в той час, користуючись протекцією Антанти, греки почали прагнути реваншу за кількасотлітнє підневільне становище.

Інформація про переговори, які велися українською делегацією з місцєблєстителем Вселєнського Патріаршого престолу митрополитом Дорофеєм з питання надання автокефалії Українській Православній Церкві, регулярно надходила до Рима від папського представника в Туреччині кардинала Дольчі. Зміст донесень нам невідомий, але цілком очевидно, що інформація, яка надходила зі Стамбула, мала вплив на формування позиції Апостольського Престолу щодо вирішення церковного питання в Україні¹⁷.

Про те, що уряд УНР в міру можливості стежив за ходом переговорів і реакцією Ватикана на розвиток подій в Царгороді, свідчать спогади українських дипломатів. Крім О. Лотоцького це Є. Онацький, князь Ян (Іван) Токаржевський-Карашевич, який, будучи послом УНР в Царгороді, цілий місяць провів у Римі, побував на приватній аудієнції у Папи Бенедикта XV, а також відомий український католицький діяч і історик Ісидор Нагаєвський¹⁸.

Як бачимо, у справі визнання автокефалії переплелися не лише духовні, а й політичні, міжнародні, військові, а також моральні чинники.

В результаті тривалих переговорів з Фанаром О. Лотоцький отримав проект листа до Українського Уряду (на ім'я прем'єра), в якому, зокрема, зазначалося:

«Святий Синод Великої Константинопільської церкви, у відповідь на лист з 15 січня 1919 р., насамперед висловлює українському урядові та через нього благочестивому українському народові свою гарячу любов та матірнє співчуття з приводу всіх страждань, яких дізнав він за часу війни. Маємо віддати подяку для Милосердного та Всесильного Господа нашого Ісуса Христа, що заховав український народ цілим, непошкодженим та вільним від усякого лихого впливу.

Приставаючи затим до головного бажання Вашої Ексцелєнції, Св. Синод не може чинити інакше, як у згоді з неложним голосом історії, а саме з тим, що Україна довгі літа була з погляду церковного незалежна та що через несприятливі обставини її пізніше, р. 1685, підпорядковано московській церкві, а тому як рішення українського народу повернути свою незалежність, так і належне бажання Вашої Ексцелєнції не позбавлені підстав історичних та канонічних.

Св. Синод вважав би, що з цього погляду немає перешкод для того, щоб він погодився з так твердо обґрунтованим проханням, коли б лише сприяли тому і необхідні в таких справах канонічні форми, які до сього часу конечне додержуються. За такі вважається, по-перше, незалежність, по-друге, прохання української влади та церкви в даній справі до тої церкви, од якої так чи інакше вона залежала, та, по-третє, наявність вселенського патріарха, необхідна для того, щоб наступний акт здобув відповідний авторитет для себе.

Відсутність якраз трьох зазначених канонічних обставин перешкоджає тому, щоб Св. Синод уважав, що наступили б сприятливі обставини для дотримання вгорі означених, нині відсутніх, форм, які вповні та твердо задовольнили б всі Ваші побажання.

З тою непохитною надією Св. Синод з любов'ю звертається до возлюблених та благочестивих чад Української Церкви, як мати вітає і дякує синові за синовні їх почуття та радить їм, щоб до часу, коли Господь завершить відновлювану будівлю, твердо стояли, об'єднані вірою, любов'ю та надією, закриваючи вуха на спокусливу проповідь інославної пропаганди, підлягаючи тим, кому доля призначила честь та відповідальність управляти та провадити ними з релігійно-церковного та всякого іншого погляду. Благодать Господа та мир і благословенство найбудуть багаті та невичерпані на Вашій Ексселенції і на всьому благочестивому українському народові»¹⁹.

Зміст проекту листа свідчить про те, що українофобська агітація російських архієреїв досягла таки успіху, оскільки Патріарший Престол висловив сумнів в існуванні незалежної Української Народної Республіки. Навіть зважаючи на швидке вибачення з Фанару за таке непорозуміння, сам факт наводить на сумні роздуми. Ще складнішою виявилася позиція щодо згоди на автокефальність з боку Церкви, од якої відділялася нова Церква. Тут утворювалося замкнене коло. Як матірня Церква, Царгородський Патріархат традиційно виступав проти будь-яких відокремлень, адже всі Церкви, котрі відходили з-під його юрисдикції, діставали визнання набагато пізніше. Цей аргумент для Грецького патріархату був дуже дражливим. Обстоюючи свої позиції, український посол виходив з того, що цей аргумент завжди порушувався практикою церковного життя, оскільки стосувався дещо інших, ніж духовні, засад. «Автокефаль-

ність, — зазначав О. Лотоцький, — це річ не лише звичайного людського права, але зв'язано її з надто нехристиянськими проявами людської натури. Теоретично — нормальна вимога канонічна в цім випадку та, щоб церковна незалежність відбулася по взаємній згоді — на основі спільності церковних інтересів та взаємної християнської любови. Але ця ідеальна форма вирішення справи автокефальности, як вираз зв'язку любови між християнськими церквами, звичайно не знаходить собі ґрунту в подіях церковного життя. Звичайна засада людських відносин, засада не альтруїстична, просякла і міжцерковні відносини, а тому усамостійнення церков відбувалося не з добровільної згоди, а ставало наслідком вже конечної необхідності в результаті довгого та впертого опору. Річ у тому, що через усамостійнення певних церковних територій попередня церковна адміністрація цих територій, розуміється, позбавлялася деяких вигод, головним чином, матеріальних, і цей неідеальний мотив звичайно спонукає заінтересовану церковну владу виявляти дуже рішучий чи й непримиримий опір стремлінням церковної емансипації»²⁰.

О. Лотоцький вважав, що лише на ґрунті реального співвідношення сил та фактичної можливості протягом останніх майже тисячі літ вирішувалася справа автокефалії. Навколо цієї болючої тези довгий час не вдавалося знайти порозуміння з Фанаром. Переговори зайшли у глухий кут. Допомогу у відновленні діалогу з Патріаршим Престолом надав Деркоський митрополит, внаслідок чого з попередньої редакції вдалося вилучити положення про кінцеву згоду на визнання автокефалії Російською Церквою, бо остання підпорядкувала собі Українську церкву насильно через світську турецьку владу, яка змусила Константинопольського Патріарха визнати цей акт. Не включили вони до тексту положення про благословенство Українській Церкві, бо це означало б її визнання. Остаточо відредагований і погоджений текст відповіді О. Лотоцькому вручив сам місцеблюститель митрополит Дорофей. У листі читаємо:

«У відповідь на послання Вашої Ексцеленції з 15 січня 1919 р. маємо за шану, згідно з синодальною постановою, повідомити Вас: як ми вже устно свого часу повідомляли його Ексцеленцію возлюбленого нами п. О. Лотоцького, обміркування та винесення остаточного рішення щодо висловленого у послан-

ні Вашому бажання стає нині неможливим з причин канонічних з огляду на вакантність патріяршої кафедри.

Подаючи цю відповідь з великою любов'ю, користуємося випадком висловити гарячу прихильність Матері Церкви до благочестивого українського народу, а також тверду нашу надію, що як він, так і поставлене над ним високе правительство стоятимуть і далі й міцно в батьківській православній вірі, ждучи з цілковитою певністю здійснення свого бажання згідно з священними канонами та правилами.

Передаючи при сій нагоді Вашій Ексцеленції та усім достойним членам правительства, як і всьому українському народові, молитвенне благословенство Матері Великої Церкви Христової та випрошуючи благодать Господа нашого для успіху Ваших трудів, остаюся

Вашої Високодостоїнної Ексцеленції
Пильний до Господа молитвенник та відданий
Містоблюститель Вселенського Престолу Доротей.
1920 р. березня 9»²¹

Але така позиція Константинопольської патріархії пояснювалася не лише цим. А саме, вирішальним фактором у невизнанні української автокефалії було нестабільне внутрішньополітичне становище в Україні. Патріарший місцєблюститель Дорофей з розумінням поставився до місії О. Лотоцького, проте відмовився здійснювати якісь конкретні кроки до того часу, поки політична і церковна ситуація в Україні не стабілізується, а також буде обрано нового Вселенського Патріарха. Розвинути діяльність в руслі викладених у листі положень О. Лотоцькому не вдалося, бо він невдовзі, наприкінці березня 1920 р., на вимогу уряду покинув Константинополь, залишивши після себе князя І. Токаржевського-Карашевича, який пробув на посаді посла до 11 грудня 1921 р., отримавши весною 1921 р. від Патріарха грамоту, «складену зо всіма грецькими викрутасами, але закінчену благословенням Голови Держави, Уряду і Української Православної Церкви. Розуміється це було не повне визнання, але крок вперед»²². Перед від'їздом О. Лотоцького місцєблюститель пропонував йому взяти з собою представника Патріархату для ознайомлення з обстановкою на місці, але ця поїздка, на пораду О. Лотоцького, була відкладена до кращих часів, оскільки абсолютну більшість території України контро-

лювали більшовики, проводячи тут «воєннокомуністичні» експерименти. Західну Україну окупували польські війська, хоч долю її мала визначати Паризька мирна конференція, якій і була підконтрольна ця територія.

В окупованому поляками Кам'янці-Подільському в грудні 1919 р. було створено Українську національну раду на чолі з соціалістом-федералістом М. Корчинським. Рада перебувала в опозиції до Директорії та Уряду, вважаючи їх винуватцями катастрофи. У свою чергу Уряд УНР 14 лютого 1920 р. ухваливши «Тимчасовий закон про державний устрій і порядок законодавства УНР», заклав підвалини передпарламенту із законодавчими функціями і припинив свою діяльність²³.

Фактично одночасно з проголошенням автокефалії Уряд розпочав заходи, щоб «прихилити константинопольського патріарха та одержати на проголошену автокефалію його згоду, — пише історик української церкви доктор Ю. Федорів. — Заходи ці, по всій імовірності, були б мали успіх, коли б не те, що на Україну насунула більшовицька орда і молода наша держава опинилася в смертельній небезпеці. Розвал нашої держави в кінці перекреслив усі автокефальні заходи в Константинополі»²⁴.

Спалахами активної збройної боротьби української нації за відновлення демократичної державності протягом 1920—1921 рр. стали героїчний «зимовий похід» тилами денікінської та Червоної армій, українсько-польський похід на Київ, оборонні бої на Правобережжі та інші дії. Водночас зі зменшенням надії на військову перемогу на українських теренах затухали й сподівання на успіхи у зносинах між Україною та Вселенським Патріархатом. Справа визнання Української Автокефальної Православної Церкви відкладалася до кращих часів.

¹ Див.: Андрусишин Б. Директорія УНР і автокефалія Української Православної Церкви // Пам'ять століть. — 2004. — № 5. — С. 4—23.

² ЦДАВО України. — Ф. 1072. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 82.

³ Там само. — Ф. 3696. — Оп. 2. — Спр. 97. — Арк. 1.

⁴ Лотоцький О. Сторінки минулого. — Ч. 4. — С. 10, 11.

⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1072. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 16; Ф. 1065. — Оп. 2. — Спр. 177. — Арк. 1—2.

⁶ Андрієвський В. З минулого. В 2 т. — Берлін, 1923. — Т. 2. — С. 147—148.

- ⁷ Мартирологія українських церков: Українська Православна Церква (документи, матеріали, християнський самвидав України). В 4 т. — Торонто; Балтимор, 1987. — Т. 1. — С. 30.
- ⁸ Лотоцький О. В Царгороді. — Варшава, 1939. — С. 16—20.
- ⁹ Див.: Ляхоцький В. Микола Василько: парадокси пам'яті та забуття // Україна дипломатична: Науковий щорічник. — Вип. II. — К., 2002. — С. 475—486.
- ¹⁰ Див.: Веденєєв Д. Остання резиденція дипломата // Україна дипломатична: Науковий щорічник. — Вип. II. — К., 2002. — С. 495—501.
- ¹¹ Лотоцький О. Сторінки минулого. — Ч. 4. — С. 89.
- ¹² Історія України: нове бачення. У 2 т. — К., 1996. — Т. 2. — С. 92—93.
- ¹³ Лотоцький О. Сторінки минулого. — Ч. 4. — С. 88—89.
- ¹⁴ Там само. — С. 90.
- ¹⁵ Там само. — С. 92.
- ¹⁶ Там само. — С. 93.
- ¹⁷ Див.: Андрусишин Б. Церква в Українській державі 1917—1920 рр. (доба Директорії УНР). — К.: Либідь, 1997. — С. 62—70.
- ¹⁸ Див.: Андрусишин Б., Стрельський Г. М. С. Тишкевич: людина, політик, дипломат (до 85-річчя початку дипломатичних відносин України з Ватиканом) // Людина і політика. — 2004. — № 1. — С. 144—152.
- ¹⁹ Лотоцький О. Сторінки минулого. — Ч. 4. — С. 94—95.
- ²⁰ Там само. — С. 95.
- ²¹ Там само. — С. 98—99.
- ²² Хома Іван. Апостольський Престіл і Україна: 1919—1920. — Рим, 1987. — С. 67.
- ²³ Історія України: нове бачення. — Т. 2. — С. 97—98.
- ²⁴ Федорів Ю. Історія церкви в Україні. — Торонто, 1967. — С. 295.

